

УДК 027.54(477):025.171)026(477):2–523.6

В. Б. Вовченко
канд. іст. наук
Київський економічний
інститут менеджменту

**ЕПІСТОЛЯРНИЙ КОМПЛЕКС М.В. ЛЕВИТСЬКОГО
ЯК ПРОСОПОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ОСОБИСТОСТІ ВИЗНАЧНОГО УКРАЇНСЬКОГО
КООПЕРАТОРА (ЗА ФОНДАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Досліджено епістолярій М.В. Левитського з фондів Інституту рукопису НБУВ, визначено коло наукового і культурного спілкування визначного українського діяча, проаналізовано комплекс його листів з позицій їхнього походження та призначення.

Ключові слова: епістолярний комплекс, М.В. Левитський, кооперативний рух, особовий архівний фонд.

Значна за обсягом епістолярна спадщина кооператора, державного і громадського діяча Миколи Васильовича Левитського, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), містить важливу для дослідників інформацію про життєвий шлях, громадську позицію, трудову та творчу діяльність цієї багатогранної особистості. Найбільше за обсягом та найзмстовніше листування М.В. Левитського репрезентоване у його особовому архівному фонді 327, окремі листи містяться у фонді ІІІ “Листування”, фондах М.П. Балліна (ф. 326) та О.О. Тулуба (ф. 209).

Епістолярій М.В. Левитського характеризує його як людину, що виховувалася на ідеалах ліберального народництва в час, коли передова інтелігенція була охоплена бажанням вивести свій народ з украй жалюгідного становища через просвітництво, залучення прогресивних методів сільського господарства, отримання загаль-

ного та природничого знання. Чимало з листів, де український кооператор є як адресатом, так і кореспондентом, актуалізують західний досвід кооперативного будівництва, ідеї якого М.В. Левитський, враховуючи національну специфіку, намагався впроваджувати в Україні через створення артілей.

Особливе місце в кореспонденції належить листу М.В. Левитського до Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916), відомого українського правника, соціолога, економіста, автора багатьох праць, професора російських і західноєвропейських університетів¹. Цей лист належить до пізнішого періоду в стосунках учених: він датований 31 жовтня 1915 р.²

Однак власне М.В. Левитський стверджував, що корені їхніх відносин беруть початок ще від 80-х років XIX ст., з харківського академічного середовища.

За спогадами, що містяться в матеріалах до біографії самого М.В. Левитського, відзначений великий вплив ученого на розвиток світогляду молодого М.В. Левитського в Харківському університеті. Він пише про першу зустріч з ним у 1884–1885 рр. в Харкові, у професора Діятіна³, повідомляє про факти біографії М.М. Ковалевського, його ідейні погляди, через які йому було заборонено викладати в Московському та інших російських університетах. (Свого часу М.М. Ковалевський був професором права Московського університету (1878–1887). На початку XX ст. його активно запрошували до викладання в закордонні університети (у 1901–1905 рр. він викладав у Стокгольмському та Оксфордському університетах, згодом довго працював у Парижі, звідки повернувся після революції 1905 р.⁴). Був професором права Петербурзького університету (1905–1916).

М.В. Левитський розповідає також про зустріч з М.М. Ковалевським у Санкт-Петербурзі в 1911 р. під час вшанування 50-річчя від дня смерті Т.Г. Шевченка. М.В. Левитський із захопленням передає своє враження від доповіді про “Слово о полку Ігоревім”, де М.М. Ковалевський підкреслив українські елементи в давньоруському творі. М.В. Левитський відзначав, як гострий розум, ерудиція та ораторські здібності М.М. Ковалевського приваблювали аудиторію українофілів у Санкт-Петербурзі⁵. Збереглася й чернетка листа М.В. Левитського до М.М. Ковалевського з цього приводу, адресованого до Петрограда 31 жовтня 1915 р., в період, коли останній був професором місцевого університету⁶.

Цей лист був, насамперед, виразом глибокої пошани до вченого. В поетичній манері М.В. Левитський передає поздоровлення і побажання довгих літ видатному науковцю, якого він характеризує як “светлый животворящий луч в гнетущей душу обстановке темноты и неприглядности, лучший верный друг трудовых артелей и юной русской кооперации”⁷.

Оцінюючи заслуги М.М. Ковалевського, сучасний дослідник С. Коропецький підкреслює його багатогранність і внесок у розвиток історії економічної думки завдяки фундаментальним дослідженням витоків та розвитку общини в Східній Європі і примітивного комуністичного суспільства загалом⁸.

Яскравим прикладом таких фахових стосунків був лист В.Ф. Левитського (однофамільця фондоутворювача). В обох відомих українських учених-економістів було багато спільного, зокрема, В.Ф. Левитський також належав до харківського академічного середовища. Після стажування в університетах Західної Європи він від 1893 р. й до кінця життя викладав у Харківському університеті⁹, пропагуючи необхідність створення економічної системи, яка б синтезувала кращі риси капіталізму і соціалізму.

Улюбленою галуззю досліджень В.Ф. Левитського була економіка сільського господарства, саме це об'єднувало його з М.В. Левитським, який активно займався заснуванням хліборобських артілей. В.Ф. Левитський дійшов висновку, що великі хліборобські господарства не обов'язково є найбільш продуктивними, навпаки, він пропагував розвиток малих і середніх господарств¹⁰. Такі погляди були близькими й М.В. Левитському з його теорією невеликих селянських артілей. Згідно з документами архіву, економісти співпрацювали на початку ХХ ст. в таких аспектах, як надання фахових порад, допомога в науково-бібліографічних студіях, пошуках і встановленні необхідних джерел¹¹.

У листі від 1 березня 1912 р. В.Ф. Левитський звернувся до колеги за порадою у зв'язку з підготовкою статті для довідника, замовленої йому Кооперативним комітетом селянських товариств. У статті про землеробські артілі кореспондент намагався залучити до необхідних йому відомостей і нові дані. Через це він просив про допомогу в пошуках матеріалу, добре відомого М.В. Левитському з його практичного досвіду облаштування землеробських артілей¹². В.Ф. Левитський цікавився фінансово-організаційними питаннями заснування артілей, зокрема джерелами позики, окрім кредиту, на-

даного на цю справу Імператорським Вільним Економічним Товариством¹³. Між іншим, з тексту листа дізнаємося про фактичні події в середовищі кооператорів Російської імперії в цей період. Так, В.Ф. Левитський сповіщає про з'їзд представників дрібного кредиту в Санкт-Петербурзі, що мав незабаром відбутися, та, в зв'язку з цим, розкриває майбутню перспективу зустрічі зі своїм колегою-кореспондентом на з'їзді¹⁴.

Історична атмосфера радянського суспільства 20-х років, коли інтенсивно відкривалися та функціонували навчальні кооперативні заклади, розглянута в листі В.Ф. Дурдуківського (1874–1938) – педагога, вченого, літературного критика і громадського діяча.

Відомий організатор народної освіти, він, будучи директором національної 1-ї Трудової школи ім. Т. Шевченка, турбувався про подальшу долю вихованців цієї школи, намагався їм допомогти; у листах від 2 та 22 жовтня 1923 р. навіть прохав М.В. Левитського сприяти у вступі до Кооперативного технікуму в Києві кращих випускників та опікуватися умовами їхнього життя¹⁵.

Актуальною темою епістолярію М.Д. Токаревського та М.В. Левитського середини 20-х років ХХ ст. було першочергове для всіх діячів кооперативного руху в Україні питання – справа організації Всеукраїнського центрального кооперативного музею в Києві. У листі від 2 листопада 1926 р., написаному на бланку Всеукраїнського центрального кооперативного музею (ВЦКМ), М.Д. Токаревський сповіщав старійшину української кооперації про започаткування і хід справи¹⁶.

У цьому листі кореспондент згадував про ідейні витoki створення Кооперативних інституту та музею, коли ще в 1913 р., згідно з постановами II Всеросійського кооперативного з'їзду у Києві, про це було оголошено вперше. Причому підкреслювалося, що на з'їзді ініціатори наполягали на заснуванні української центральної науково-дослідної кооперативної установи саме в Києві. Нарешті в 1926 р. “ці обидві установи розгортають свою роботу під одним дахом”¹⁷. М.Д. Токаревський тоді офіційно був обраний на посаду проректора Кооперативного інституту і завідуючого ВЦКМ, але ще майже рік “музей був спакований”, а його фонди формувалися та комплектувалися.

Урочисте відкриття інституту та музею планувалося на 1 січня 1927 р. Напередодні цих визначних подій М.Д. Токаревський намагався зібрати якнайповніші матеріали з історії кооперації: багато

вже було зроблено, зокрема, вдалося здобути комплексний архів піонера українського кооперативного руху М.П. Балліна, що було досить цінним надходженням.

Одночасно М.Д. Токаревський планував відкрити в музеї окрему вітрину експозицію, присвячену діяльності М.В. Левитського, і вже мав його портрет авторства художника Ф. Красицького. Невдовзі співробітникам вдалося оформити вітрину М.В. Левитського у ВЦКМ: маємо наочне уявлення про цю експозицію в 1927 р. завдяки фотоматеріалам з його особового архіву.

Однак, за даними з листа М.Д. Токаревського, процес комплектування фондів затримувався через брак матеріалів. У пошуках необхідних документів для формування фондів М.Д. Токаревський й звернувся до М.В. Левитського, а також радився з ним стосовно інших джерел комплектування. Безперечно, урочисте відкриття музею 1 січня 1927 р. було неможливим без присутності визначного діяча української кооперації – М.В. Левитського, тому М.Д. Токаревський сподівався побачити його на святі¹⁸.

Листування обох кооператорів також продовжує розвиток актуальної теми про шляхи комплектування фондів музею та пошук джерел інформації щодо історії кооперативної справи в Україні¹⁹. У листах М.В. Левитського до М.Д. Токаревського з Кисловодська до Києва 1927–1929 рр. йдеться про надіслання ним папок і альбому з необхідними матеріалами, розпорядження про передачу власних папок з матеріалами до музею, а також вказані імена і адреси ініціаторів та помічників артільної справи, вочевидь, у зв'язку з підготовкою його ювілею 50-річної діяльності. Водночас зауважимо, що М.В. Левитський, тоді вже літня людина, не залишався осторонь інших питань – освіти, роботи з молоддю, мовного питання тощо. Так, у листі від 17 листопада 1927 р. він турбувався про долю двох сільських хлопців після закінчення навчання, клопотався перед М.Д. Токаревським про їхнє працевлаштування до Кооперативної школи, цікавився проблемами мовної політики, виявив бажання переписати листа М. Горького (мається на увазі лист М. Горького до О.А. Слюсаренка від 7 травня 1926 р. з Москви до Харкова²⁰).

М.Д. Токаревський високо цінував внесок М.В. Левитського в організацію музею в той період: у квітні 1929 р. він вславляв М.В. Левитського та звертався до нього, як до громадського діяча, “хто непохитно ніс прапор кооперації все своє життя”²¹.

У 1928 р. саме М.Д. Токаревський, будучи керівником Всеукраїнського кооперативного інституту, організував під егідою цієї установи широкомасштабну підготовку до святкування громадськістю 50-річчя кооперативної діяльності М.В. Левитського, звернувшись за допомогою не лише до вітчизняних кооперативних установ, а й у відкритому листі англійською та французькою мовами до зарубіжних кооператорів з проханням взяти участь у підготовці ювілею²².

Одним із заходів ВЦКМ з нагоди 50-річного ювілею кооперативної діяльності М.В. Левитського стало видання листівок з портретом “артільного батька” у 1928 р.²³

Надалі, на зламі 20–30-х років ХХ ст., інтенсивна співпраця М.В. Левитського з ВЦКМ у нових складних умовах продовжувалася. У 1930 р. був опублікований нормативний документ “Устав про Всеукраїнський Центральний кооперативний музей та відкритий лист до кооператорів про завдання музею”²⁴. Цей друк у 3-х прим. з нотатками М.В. Левитського і нині зберігається в архіві. З того ж періоду в архіві відклалися “Положення про комісії історії кооперації Всеукраїнського Центрального кооперативного музею” від 23 січня 1930 р. Цей машинописний документ, в укладанні котрого, ймовірно, М.В. Левитський також брав участь, судячи з його рукописних дописок²⁵, є важливим для дослідження історії кооперації.

З приводу публікації артільного договору М.В. Левитського в архіві відклалися листи 1928–1930 рр. від Якова Мойсейовича Фільгуса²⁶. Кореспондент був давнім знайомим М.В. Левитського з м. Бобринця, друкарем Держдруку, тоді вже літньою людиною (він народився в 1855 р.). Свого часу він набирав на друкарському верстаті перший нелегальний артільний договір, укладений М.В. Левитським.

З нагоди 50-літнього ювілею М.В. Левитського, він в листі від 31 липня 1928 р. з Бобринця звернувся до ВЦКМ у Києві з пропозицією надіслати спогади про ювіляра та зазначив, що й досі зберігає кліше цього відомого друку праці М.В. Левитського²⁷. В іншому листі Я.М. Фільгуса М.В. Левитському від 7 травня 1930 р. з Бобринця до Зінов’ївська, згадувалися складні обставини опублікування праці М.В. Левитського, що вважалася нелегальним твором, внаслідок чого Я.М. Фільгус був змушений друкувати ночами²⁸.

У 20-х роках ХХ ст. з-поміж провідних вітчизняних діячів кооперативного руху М.В. Левитський листувався ще з Є.Д. Макси-

мовим. Вище вже згадувалося про їхні не лише суто професійні, а й дружні особисті стосунки, завдяки чому в 1917 р. Є.Д. Максимов подарував М.В. Левитському курс власних лекцій “Трудовые артели”²⁹.

В архіві є копія листа Є.Д. Максимова з Ленінграда від 22 жовтня 1926 р.³⁰, яка підтверджує, що фахові контакти, сформовані між діячами артільей в минулому, розвивалися і в період розквіту кооперації у 20-ті роки в умовах будівництва радянської економіки. До копії листа додається суттєве для історії науки біобібліографічне джерело “Записка Е.Д. Максимова до М.В. Левитського”³¹, яке містить конкретні біографічні дані стосовно життєвого та наукового шляху фахівця. З неї дізнаємося, що він, розпочавши артільну роботу в Україні, на Полтавщині, у 70-ті роки XIX ст. першим редагував єдині на той час в Європі журнали з промислової кооперації (“Вестник кустарной промышленности”, “Артельное дело”, “Трудовое единение”), а його історико-теоретичні студії (“Историческое развитие идей артельного движения”, “Содержание и природа артельно-кооперативного движения” тощо) заклали підвалини важливого напрямку в російській народницькій теорії кооперації; також у документі згадані його організаторські заслуги (головування на Всеросійських з’їздах з кустарної промисловості в 1910, 1913 рр.). Усі найзначніші промислові спілки кооперації у Москві та Ленінграді були засновані за його підтримки.

Після революції він очолював у деяких ленінградських вузах професорські кафедри із загальної кооперації, а також з промислової кооперації. У період, на котрий припало написання листа до М.В. Левитського, тобто восени 1926 р., Є.Д. Максимов був важко хворим, але не припинив наукової праці: писав мемуари з історії кооперації та займався розробкою питання про застосування наукової організації праці в кооперації³².

Незважаючи на те, що лист був написаний в жовтні 1926 р. з нагоди ювілею діяльності М.В. Левитського, безперечний інтерес має авторитетна оцінка практичного внеску діяча, висловлена сподвижником такого високого рівня, як Є.Д. Максимов: “... Вы расшевелили, пробудили и вызвали к жизни Вашей кипучей деятельностью древнее артельное движение. Никто раньше Вас в пореформенное время ... не произвел такой встряски в артельном движении, как Вы, и не возбудил такого интереса к нему, как наш дорогой “артельный батько”. Ваш энтузиазм, Ваша вера, Ваша проникновенность идей артельного движения сделали эпоху в нем”³³. Подіб-

на оцінка власної роботи від колеги була важливою як для М.В. Левитського особисто, так і для розвитку подальших кооперативних студій взагалі, оскільки цей документ доповнив комплекс кореспонденції в архіві – копія листа позначена штампом особового архіву “Микола (Васильович) Левитський”³⁴.

Інформаційно насиченим з точки зору дослідження історії кооперації є листування фондоутворювача з Василем Пилиповичем Красновим, давнім помічником і секретарем М.В. Левитського. В.П. Краснов був ширим пропагандистом і сподвижником М.В. Левитського, починаючи з 1898 р., коли працював особистим секретарем М.В. Левитського в Єлисаветграді на Херсонщині, допомагаючи йому в організації хліборобських артілей. Він їздив разом із М.В. Левитським селами і містами України та Росії, активно брав участь у створенні сільськогосподарських та ремісничо-виробничих артілей. За дорученням М.В. Левитського В.М. Краснов розповсюджував його артільні договори (перший – для сільськогосподарських артілей, а другий – для кустарно-ремісничих) та сприяв у налагодженні сільськогосподарських та ремісничо-кустарних артілей в Москві та Рузі³⁵. М.В. Левитський високо оцінював організаторські та пропагандистські здібності В.М. Краснова в артільній справі; згодом, згадуючи про поїздку В.М. Краснова до Москви, із гумором зазначав, що призначив його артільним губернатором на Москву³⁶.

Сам В.П. Краснов про спільну роботу в період формування та розвитку артілей, поїздки та зустрічі із відомими громадськими діячами, зокрема із О.М. Горьким, детально згадував у статті “Микола Васильович Левитський (спогад співробітника)” у журналі “Знання” за 1924 р.³⁷ Він завжди ставився з повагою до М.В. Левитського. Свідченням цього було те, що в статті “Артельний батько”, опублікованій в журналі “Народное благо” (№ 9–10 за 1902 р.)³⁸, В. Краснов високо оцінює значення праці М.В. Левитського, а власне оповідання “У порога в тайгу” в “Новом журнале для всех” (№ 6, за 1914 р.) автор присвятив М.В. Левитському³⁹.

Витоки давньої співпраці, започаткованої ще на рубежі XIX–XX ст., визначили тематику та зміст їхнього епістолярію і в радянську добу. В листах В.П. Краснова до М.В. Левитського від 14 лютого 1924 р. – 15 червня 1930 р. з Харкова та Москви згадуються публікації статей В. Краснова на той період в українських суспільно-політичних, літературно-наукових журналах, газетах “Знання”, “Чер-

воний шлях”, “Пролетарська правда”. В той самий період, у тих само друкованих органах публікував власні розвідки й М.В. Левитський, який тісно співпрацював з редакційними колективами, мав неформальні дружні стосунки з членами редакційних колегій – це підтверджує, зокрема, групове фото М.В. Левитського зі співробітниками газети “Червоний шлях”, зроблене в травні 1928 р.⁴⁰

У складних соціально-політичних умовах обидва сподвижники-кооператори продовжували займатися дослідницькою діяльністю, обмінюватися необхідними виданнями, книжками та періодикою, надсилати один одному часописи, зокрема, херсонську газету “Юг”, на шпальтах якої друкувалися статті з питань організації хліборобських спілок та кооперативних товариств на Півдні України.

За відомостями з листування В.П. Краснова, він, як і М.В. Левитський, здійснював архівні розшуки. Так, під час свого перебування в Москві, він працював в архіві, вірогідно, з документами з історії кооперативного руху. Водночас сфера інтересів В.П. Краснова в галузі історії охоплювала і вітчизняну історію та краєзнавство, що сприяло розвитку історико-краєзнавчих студій, особливо, коли йшлося про вивчення пам’яток минулого його батьківщини – Слобідської України. Саме цими обставинами було обумовлено прохання до Академії наук щодо одержання копії грамоти гетьмана Дорошенка, який володів Яропольцем, батьківщиною В.П. Краснова (цей документ В. Краснов планував переказати до Музею Слобідської України ім. Г. Сковороди). Про хід цієї справи він сповіщав М.В. Левитського в листі з Москви від 20 квітня 1929 р.⁴¹

Згодом, вже у 1930-х роках, М.В. Левитський завжди підкреслював організаторські здібності В.П. Краснова в налагодженні артільної справи і вважав його одним зі своїх найближчих сподвижників. Свідченням такого ставлення є посвідчення, укладене й підписане М.В. Левитським, фактично біографічна довідка про кооперативну діяльність В.П. Краснова від 25 березня 1933 р.⁴²

Характер та спрямованість міжнародних фахових контактів фондоутворювача відбивають листи О.Г. Амчиславської – помічника, секретаря та перекладача М.В. Левитського у 10–20-х роках ХХ ст. Вона працювала з кооперативними документами, відповідала за діловодство, здійснювала листування з зарубіжними кореспондентами. За змістом листа від 25 вересня 1925 р. з Зінов’ївська вона напередодні ювілею М.В. Левитського складала звіти про цю подію, сама писала зарубіжним кооператорам та кооперативним установам у

Німеччині, Данії тощо, цікавилася статтею про М.В. Левитського (очевидно, йдеться про статтю англійського журналіста Лонга)⁴³.

До кола кореспондентів М.В. Левитського належали й зарубіжні фахівці-кооператори, а також профільні установи, товариства, спілки тощо. На жаль, нині у фонді відклалися лише певні фрагменти цього епістолярію у машинописних перекладах другої половини 20-х років ХХ ст.

Можна припустити, що частина листування з зарубіжними діячами та установами була втрачена під час пограбування будинку М.В. Левитського в Єлисаветграді в 1922 р.

Переважну більшість листів, які збереглися дотепер, складають привітання М.В. Левитського з ювілеєм. До цієї групи належить, зокрема, лист Олафа Брока, норвезького професора університету в Осло, від 17 жовтня 1926 р.⁴⁴

Вітанням ювіляра в різні періоди діяльності також присвячені листи таких товариств: Union Suisse des societes de Censomation від 9 грудня 18926 р. з Базеля⁴⁵, Ustredni svaz Ceskoslovensnych druzstev від 1928 р. з Праги⁴⁶, Vslobecna druzstebni banka від 8 серпня 1928 р. з Праги⁴⁷, товариства “Produktien” від 1923 р. з Гамбурга⁴⁸, Federation des societes cooperatives Belges від 17 грудня 1926 р. з Антверпена⁴⁹, групи чеських кооператорів (Зірашек, Фішер та ін.) з Праги від 1929 р.⁵⁰

Навіть побіжний огляд зарубіжних кореспондентів дозволяє припустити, що в 20-ті роки ХХ ст. вчений підтримував досить інтенсивні професійні контакти з представниками кооперації Чехословаччини, держави, де міцні традиції існування різних кооперативних форм промисловості та господарства набули значного розвитку внаслідок сприятливої державної політики уряду⁵¹. Саме з цієї країни, з м. Подебради, також здійснювалося листування з визначними діячами української та російської еміграції, котрі обрали на той час для проживання Чехословаччину. У листі М.В. Левитському від 19 лютого 1926 р.⁵² є підписи Є. Чикаленка, В. Доманицького, В. Садовського, С. Тимошенка.

Аналізуючи дані стосовно їхнього перебування за кордоном у цей період, можна дійти висновку, що всі вони викладали в Українській Господарчій Академії в Подебрадах. Ці діячі не втрачали зв'язків з батьківщиною, проводили українознавчі заходи та планували заснувати українське видавництво, про що й сповіщали в листах до М.В. Левитського⁵³.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. до М.В. Левитського зверталися за допомогою також представники видавничого центру української еміграції в Парижі. В листі до нього від 16 липня 1928 р. з редакції двотижневика “Українські Вісті”, друкованого органу “зміновіхівців”, що виходив у Парижі в 1926–1929 рр., містилося прохання щодо надсилання потрібних матеріалів II Міжнародного кооперативного конгресу в Парижі, в якому брав участь М.В. Левитський в 1908 р.⁵⁴

З листів М.В. Левитському, які належать до більш раннього біографічного періоду – від 9 грудня 1912 р., в архіві є машинописна копія листа з Вінніпегу (Канада), підписаного робітником українського походження Андром Хижняком⁵⁵.

Історичному процесові становлення сільськогосподарських та ремісничих артільей в Україні присвячені листи до М.В. Левитського Михайла Слабченка з Одеси та Катерини Скажинської з Лубен, які були написані у 20-х роках ХХ ст., але містять відомості з історії існування артільей на початку ХХ ст. Лист М. Слабченка розкриває нам діяльність артільей “Божа нива”, заснованої на Полтавщині, підґрунтям якій слугували ідеї Генрі Джорджа⁵⁶. Лист з Лубен К. Скажинської, в минулому активної діячки революційного руху, яка допомагала нелегальним емігрантам з Російської імперії за кордоном, містить інформацію стосовно колишньої співпраці над облаштуванням кустарно-ремесницьких артільей в селі Круглик Полтавської губернії в 1906 р.⁵⁷

Відповідь М.В. Левитського до К. Скажинської від 20 грудня 1929 р. є певною оцінкою праці К. Скажинської в процесі заснування М.В. Левитським артільей в Круглику, а також спогади про спільну аматорську виставу за п’єсою І. Карпенка-Карого “Понад Дніпром” у садибі К. Скажинської в той самий період⁵⁸. До цього листа долучено клопотання М.В. Левитського про підвищення К. Скажинській пенсії. Документ відбиває не стільки визначну роль діячки в кооперативному русі на Полтавщині на початку ХХ ст., скільки виявляє суто особистісні риси самого М.В. Левитського, його небайдужість до проблем і турбот своїх колишніх сподвижників⁵⁹.

Серед кореспондентів М.В. Левитського 20-х років ХХ ст. – діячі кооперації Є.Д. Максимов⁶⁰, Є. Буткеєр⁶¹, П. Височанський⁶², Л.В. Падалка⁶³ та ін.

Значний інтерес становить листування М.В. Левитського з селекціонером, практиком прогресивних методів українського садів-

ництва в Сибіру, автором праці “Записки об акклиматизации плодовых культур в Сибири” (1918) Іваном Прохоровичем Бедром, якому, згідно з його власними відомостями з листа, пропонували посаду помічника міністра землеробства, завідуючого підвідділом садівництва і виноградарства. У листах від 29 липня 1923 р. – 12 листопада 1926 р. із Красноярська та Мінусінська вміщений цікавий фактаж стосовно його копіткої дослідницької роботи в Сибіру з акліматизації плодкових дерев, розповсюдження та популяризації українських сортів у Сибиру, а також громадських навантажень, зокрема, як голови Спільки кредитового товариства Мінусінського повіту, що поєднувала організації кредитових товариств⁶⁴.

Досвід багаторічної науково-дослідницької праці фахівця-лекціонера був підсумований в його книжці “Пловодство Сибири”, примірник якої він надіслав в дар М.В. Левитському. Очевидно, зацікавлення питаннями садівництва (поряд із землеробством, навички якого ще замолоду опанував М.В. Левитський) не було випадковим та мало практично-господарський характер для фондоутворювача, що доводить наявний в архіві друкований примірник для любителів садівництва з помітками М.В. Левитського “Прейскурант фруктовым и декоративным деревьям, кустарникам, грунтовым розам, многолетним цветам и проч. садоводству В. Кристера” (К., 1916)⁶⁵. Крім надсилання видань власних праць, І.П. Бедро надавав посередницькі послуги в знайомстві М.В. Левитського з академіком Миколою Феофановичем Кащенком, директором Акліматизаційного саду в Києві.

Завдяки контактам з письменниками, діячами культури здійснювався книгообмін та надходили в дар книжки від авторів. Це підтверджує лист Калістрата Романовича Анищенка від 21 серпня 1926 р. з Москви до Зінов’ївська, в якому кореспондент повідомляв про надісланий номер журналу, де він співпрацював, а також про книжку оповідань у перекладі російською мовою та довідку агітпропу Військової Ради про згадану книжку та висловлював М.В. Левитському бажання оселитися в Єлисаветграді (Зінов’ївську)⁶⁶.

Щойно видана українська періодика надходила до М.В. Левитського безпосередньо від співробітників та членів редколегій часописів, зокрема, Федора Коломійченка, співробітника українського щомісячного журналу “Шлях”, про літературне, мистецьке та громадське життя, який друкувався в 1917 р. в Москві, а в 1918 р. – в Києві. Ця інформація міститься в листі Ф. Коломійченка М.В. Левит-

ському від 4 вересня 1918 р.⁶⁷, написаному на бланку редакції журналу “Шлях”, тобто в період публікації його номерів у Києві.

Епістолярій М.В. Левитського (в сукупності з іншими документами, зокрема, автобіографічного характеру) крім фахових контактів висвітлює стосунки фондоутворювача з представниками української академічної науки, музейної справи, театру, літературно-видавничих кіл, діячами громадсько-демократичного руху.

Величезним авторитетом у М.В. Левитського користувався Володимир Антонович (1834–1908) – історик, археолог, нумізмат, етнограф, археограф. З іменем цього видатного українського вченого пов’язане започаткування історичної школи в Університеті св. Володимира. Його особовий архівний фонд знаходиться в ІР НБУВ, проте в ньому кореспонденція В.Б. Антоновича та М.В. Левитського відсутня (як і в особовому фонді М.В. Левитського, вона також не збереглася). Хоча, за його свідченням, М.В. Левитський контактував з сином В.Б. Антоновича – Дмитром, а в 1897 р. читав реферат про сільськогосподарські артілі і кооперацію студентам у Києві, в помешканні В.Б. Антоновича, в кімнаті його сина-студента⁶⁸.

Фрагмент епістолярію М.В. Левитського до В.Б. Антоновича виявлений у III комплексному фонді ІР НБУВ “Листування” – лист М.В. Левитського до В.Б. Антоновича від 28 січня 1898 р.⁶⁹ Археологічні уподобання обох учених визначили його тему – М.В. Левитський сповіщав В.Б. Антоновича про рідкісну знахідку, що може мати наукову цінність для археологів: селянами с. Сентова Олександрівського повіту Єлисаветградської губернії була випадково знайдена старожитня пам’ятка – золотий предмет. М.В. Левитський детально описав знахідку В.Б. Антоновичу та радився з досвідченим ученим про можливість оцінки археологічного експонату з метою продажу Київському музею культури або Ермітажу в Санкт-Петербурзі⁷⁰.

Згідно з джерелами архіву, наприкінці XIX ст. М.В. Левитський підтримував контакти і з Василем Васильовичем Тарновським (1837–1899), поміщиком-українофілом, збирачем та любителем старожитностей, засновником Українського музею [69], про що свідчить поздоровка телеграма М.В. Левитського з приводу ювілею в 1890 р.⁷¹

Згодом, уже в радянський період, інформація про зацікавлення М.В. Левитського пам’ятками історії та етнографії України була добре відомою в тогочасному культурному середовищі, навіть поза

межами київських академічних та мистецьких кіл. До М.В. Левитського зверталися за оцінюванням предметів мистецтва. Зокрема, в листі, написаному в 20-х роках ХХ ст. мешканцем Криму Г. Шредером, кореспондент, за рекомендацією професора Голандського (очевидно, йдеться про архітектора Павла Голандського)⁷², звернувся до М.В. Левитського з проханням допомогти йому в оцінці альбому акварелей відомого офортиста та художника О. Жемчужнікова 1853–1854 рр., в якому зображені українські народні типи. Спочатку Г. Шредер планував продати цей цінний історико-етнографічний матеріал до музею Т. Шевченка в Києві, але невдовзі звернувся до М.В. Левитського⁷³.

Спільність духовних, громадсько-політичних та літературно-видавничих інтересів М.В. Левитського та Б.Д. Грінченка віддзеркалює їхній епістолярій. На жаль, у ІІІ фонді в ІР НБУВ зберігається лише його фрагмент – 2 од. зб. У листі з Єлисаветграда до Чернігова від 14 серпня 1898 р. М.В. Левитський надавав дружні поради стосовно можливостей розповсюдження та продажу в книгарнях Єлисаветграда творів Б.Д. Грінченка (назва не вказана), він конкретно вказував кого з місцевих книгарів слід залучити до продажу і навіть зазначав кількість примірників для розповсюдження⁷⁴.

В іншому збереженому епістолярному фрагменті – листівці М.В. Левитського до Б.Д. Грінченка, відправленій з Крайова до Чернігова 18 вересня 1898 р., через місяць після попереднього листа М.В. Левитський з ентузіазмом сповіщає про свою поїздку на Сербський кооперативний конгрес в Ягодіні, де він виступив з доповіддю про важливість цієї події для історії міжнародної кооперації. Крім свідчення про контакти зазначених діячів вітчизняного культурно-громадського руху, цей факт одночасно доводить поширення українського артільного досвіду, який пропагував М.В. Левитський, серед фахівців Сербії, де в той період розвиток кооперації отримав новий імпульс⁷⁵.

Серед інших славнозвісних представників української сцени початку ХХ ст. М.В. Левитський листувався з Марією Заньковецькою, внесок якої не лише у розвиток вітчизняного театру, а й для відродження української національної свідомості взагалі він високо оцінював. У листі М.В. Левитського з Єлисаветграда 12 січня 1908 р. він, вітаючи М. Заньковецьку з ювілеєм від імені своїх земляків, пише: “Вам, дорога Марія Костянтинівна, як рідко кому випадає щаслива доля бути першою ластівкою весни відродження не тільки

нашого театру, котрий грав таку велику роллю в історії нашої національної самосвідомості, але й відродження цілої нашої України”⁷⁶. У фонді також зберігається поздоровча телеграма М. Заньковецької М. Левитському кінця 20-х років ХХ ст.⁷⁷

Серед адресатів М.В. Левитського – представників громадсько-літературного середовища у 20–30-ті роки ХХ ст., варто згадати ім'я Василя Семеновича Стефаніка (1871–1936), видатного українського письменника-демократа, учня та однодумця І.Я. Франка. Вочевидь, В.С. Стефанік не належав до кола постійних кореспондентів М.В. Левитського, оскільки у його листі письменникові від 20 травня 1926 р. з Києва до Львова зазначено, що, не знаючи адреси В.С. Стефаніка, він надсилає листа в редакцію часопису “Діло”⁷⁸. У цьому листі М.В. Левитський привітав В. Стефаніка з ювілеєм “... як дорогій квітці з рідного поля – рідної культури”⁷⁹.

У контексті від'єднання Галичини від України цілком зрозуміла позиція М.В. Левитського-патріота, який мріяв, навпаки, про об'єднання народу України. Так, він писав із захопленням: “...коли цей народ, розірваний панамі, що складає одну суцільну 40-мільйонну націю, свідомо буде прагнути до того, щоб всі зараз роз'єднані штучними політичними кордонами частини його зійшлися до купи та й склали одно, єдине і політичне ціле – то раніш чи пізніше цей трудовий народ доб'ється цього об'єднання”. Як пророчо писав М.В. Левитський, це буде справою майбутнього, “може й не дуже далекого”. Підґрунтям для будівництва нового життя була “лише наука, широка, європейська освіта та невмятуша, уперта і загартована... праця”⁸⁰. Саме це давало М.В. Левитському натхнення мріяти про можливість “витворити, збудувати власну європейську міцну культуру”⁸¹.

У цьому свого роду програмному листі до В. Стефаніка відзеркалюються характерні для значного загалу громадських діячів та пересічних осіб у контексті радянського будівництва 20-х років ХХ ст. риси: оптимізм, відчуття нового, віра в історико-політичне майбутнє Батьківщини. Аналізуючи наукову та літературну спадщину М.В. Левитського, можна стверджувати, що передбачення нових тенденцій в суспільстві та щирий патріотичний пафос були характерними і для його публіцистики, і для прози, і для поезії та, відповідно, для доволі особистісного жанру – епістолярію.

Найповніше напрями наукової та творчої діяльності М.В. Левитського, а також його особисті інтереси висвітлює значне за обся-

гом листування з істориками, археологами, архівістами, музеєзнавцями, збирачами старожитностей. Водночас епістолярій дає змогу встановити шляхи формування його власної архівної збірки, а також характеризує атмосферу інтенсивних фахових, громадських та наукових контактів в історико-культурних колах України, Росії, в країнах Європи і США. Офіційні та приватні листи допомагають виокремити мережу кореспондентів М.В. Левитського та визначити осередки кооперативної і наукової діяльності наприкінці XIX – на початку XX ст.

¹ *Коропецький С.* Українські економісти XIX ст. та західна наука. – К., 1993. – С. 35.

² Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 327, № 1429. – (Далі – ІР НБУВ)

³ Там само, № 541, арк. 1.

⁴ Там само, № 814.

⁵ Там само, арк. 1.

⁶ *Коропецький С.* Українські економісти XIX ст. та західна наука. – С. 35.

⁷ ІР НБУВ, ф. 327, № 1432, арк. 1 а.

⁸ *Коропецький С.* Українські економісти XIX ст. та західна наука. – С. 35.

⁹ Там само. – С. 27.

¹⁰ Там само. – С. 28.

¹¹ ІР НБУВ, № 1991.

¹² Там само, арк. 1.

¹³ Там само, арк. 1 зв.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, № 1912–1913.

¹⁶ Там само, № 2048.

¹⁷ Там само, арк. 1.

¹⁸ Там само, арк. 2.

¹⁹ Там само, № 1448–1453.

²⁰ Там само, № 1355.

²¹ Там само, № 2050.

²² Там само, № 1104–1105.

²³ Там само, № 1214.

²⁴ Там само, № 1085.

²⁵ Там само, № 1086.

²⁶ Там само, № 2054–2058.

²⁷ Там само, № 2055.

²⁸ Там само, № 2056.

²⁹ Там само, № 192.

³⁰ Там само, № 1991–1992.

-
- 31 Там само, № 1992.
32 Там само, № 1992.
33 Там само, № 1991, арк. 1.
34 Там само, № 1992.
35 Там само, № 548, арк. 13.
36 Там само.
37 Там само, № 1177.
38 Там само, № 208.
39 Там само, № 209.
40 Там само, № 1227.
41 Там само, № 1977.
42 Там само, № 1089.
43 Там само, № 1864.
44 Там само, № 1886.
45 Там само, № 1827.
46 Там само, № 1830.
47 Там само, № 1552.
48 Там само, № 1795.
49 Там само, № 1832.
50 Там само, № 1846.
51 *Бородаєвський С.В.* Історія кооперації. – Прага, 1925. – С. 344–349.
52 ІР НБУВ, ф. 327, № 1485.
53 Там само.
54 Там само, № 1822.
55 Там само, № 2061.
56 Там само, № 2033.
57 Там само, № 2031–2032.
58 Там само, № 1445.
59 Там само.
60 Там само, № 1992.
61 Там само, № 1890–1891.
62 Там само, № 1898–1900.
63 Там само, № 2006.
64 Там само, № 1872–1874.
65 Там само, № 2123.
66 Там само, № 1865.
67 Там само, № 1969.
68 Там само, № 548, арк. 18–20.
69 Там само, ф. III, № 47041.
70 Там само.
71 Там само, № 47042.
72 Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 3. – С. 393.
73 ІР НБУВ, ф. 327, № 2069.

⁷⁴ Там само, ф. III, № 38294.

⁷⁵ *Бородаєвський С.В.* Історія кооперації. – С. 350.

⁷⁶ ІР НБУВ, ф. III, № 51779.

⁷⁷ Там само, ф. 327, № 1934.

⁷⁸ Там само, № 1447, арк. 2 зв.

⁷⁹ Там само, арк. 1.

⁸⁰ Там само, № 1447, арк. 1 зв.–2.

⁸¹ Там само, арк. 2.

Summary

The article deals with the studies of the epistle assemblage of M. V. Levytsky from the archives of the Institute of Manuscripts of the VNLU. The round of scientific and cultural relations of the outstanding Ukrainian public figure is defined; the collection of letters is explored as to their provenance and destination.

Key-words: epistle assemblage, M. V. Levytsky, cooperative movement, personal archive.